

SENPÉTERI MÁRTON–VSKOLCZ NOÉMI

EGY REFORMÁTUS–UNITÁRIUS HITVITA ERDÉLYBEN 1641-BEN

Eszmetörténeti bevezető

A Bethlen Gábortól meghívott, s 1629-ben Erdélybe érkező herborni értelmiségiek – Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Philipp Ludwig Piscator – hozzáállása a fejedelmi udvartól támogatott korabeli konfesszionalizációs törekvésekhez nem a legalaposabban feltárt területe koraujkori eszmetörténetünknek. Az alább részletesebben is bemutatásra kerülő zsinatszerű hitvita Kolozsvárt már csak ezért is mindenképp megfontolásra érdemes, még akkor is, ha Bisterfeld szerepvállalásáról döntően Geleji Katona István „szűrőjén” keresztül szerezhetünk információkat, márpedig a herborniak és a református püspök szellemi habitusa a koraujkori tolerancia történetének szemszögéből nem kifejezetten mondható azonosnak.

Bisterfeld mestere, Alsted, a herborni „delegáció” kezdetben leginkább meghatározó figurája, a folytatódó reformáció olyannyira eklektikus képviselője volt, hogy szellemi törekvéseit életpályája minden szakaszában – így még a dordrehti zsinat alatt (1618–19) s az azt követő években is – alapvetően határozták meg a szuprakonfesszionális jegyek.¹ Polémikus teológiája – mely egyébként a Hanauban, közvetlenül a zsinatot követő évben megjelent *Theologia polemicában* öltött testet első ízben – korántsem nevezhető dogmatikus szemléletűnek, sőt, címe ellenére az 1620-as kompendium lényegében irénikus szellemű alkotás.² Alsted Erdélybe érkezése előtt gyakorlati értelemben is szerepet vállalt irénikus kísérletekben. A restitúciós ediktumot követő hónapokban a nassau-dillenburgi fejedelem arra ösztökölte híveit, hogy fogadják el a *Confessio Augustana variatát*. Míg herborni teológus professzortársa, Johann Irlen elutasította ezt az elképzelést, addig Alsted úgy vélte, hogy a lutheránusok és a reformátusok között az egyetlen lényeges különbség Krisztus testének felfogásában áll, így a két felekezet végső soron tehát megtalálhatja egymás között az összhangot. Alsted 1631 márciusában már Erdélyben dolgozott, ezért nem állt módjában részt venni a Lipcsei Kollokviumon, amely bizonyos értelemben az ő irénikus törekvéseinek is betetőzése volt, ám a honi eszmetörténet szempontjából igen fontos 1634-es Gyulaféhvári Zsinat, melyet John Dury levélbéli kérése hívott életre, hasonló reményekkel kecsegtetett.

¹ Alstedről általában vö. Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation and Universal Reform*, Oxford, 2000; SENPÉTERI Márton, *Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiban 1629–1638*, PhD disszertáció, Budapest (ELTE), 2004.

² Az alábbiakban Hotsont parafrázáljuk, vö. Uő., *i. m.*, 124–127.

Alsted szuprakonfesszionális beállítódása a háromságtagadókkal való polémiára is kiterjedt, ennek – ahogy arra Dán Róbert és Balázs Mihály kutatásait messzemenően figyelembe véve már Howard Hotson is utalt – különösen nagy a jelentősége a harmincas évek elején írt, ám csak 1641-ben, Gyulafehérvárt posztumusz megjelent *Prodromus religionis triumphantis*-ban. A nagyszabású teológiai mű egyebek mellett a radikális reformáció eltévedt híveinek visszatérítését célozza, amazok chiliaszta megfontolásaira támaszkodván.³ Ami pedig a világ *analogia Trinitatis* mivoltának bizonyítását illeti a műben, az olyannyira – már-már eretnek módon – közelít a témában ismert racionális érvelésekhez, hogy a vitapartnerekkel szemben megnyilvánuló tettleges erőszak csíráját is alig lelhetni fel benne. Összhangban teológiai megfontolásaikkal, a herborniak pánszofikus módszereinek mélystruktúrája is háromságelvű, legyen szó akár grammatikáról, akár szónoklattanról, akár magáról a kombinatorikus módon, cirkulusokat alkalmazó, teljes enciklopédiáról. A cirkulusok fogalmai ugyanis mindig ugyanazon *immetio* jegyében kapcsolódnak egymáshoz, amely a világ összes – mind fizikai, mind pedig metafizikai – létezői között létrejövő társulások lelke, imitálván az egylényegű Trinitas három személyének kapcsolatait, „egymásba menését”, avagy „egymásban létezését”. Ez a kvázi racionális háromságelvű világszemlélet mellesleg többek között Ramon Llullt, illetve a paracelziánus hagyományokat követi, ekképp tehát tradíciójában is a diszkurzív meggyőzés mellett áll ki, még ha implicite is.⁴ Cseppet sem mellékes azonban, hogy Alsted politikai tárgyú szövegeiben is csak minimális teret enged a *compelle intrare* elvének. Semmi nem utal arra tehát, hogy élete utolsó napjaiban Alsted híve lett volna a radikális reformáció képviselőivel szemben egyre keményebbé váló konfesszionalizációs törekvések erőszakosságának, melyben Geleji Katona István az élen járt. Figyelembe véve mester és tanítvány szellemi rokonságát, úgy véljük, Bisterfeldről sem igen mondható más. Igaz, mindkettjük esetében számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy privátim, klandesztinus körülmények között, vagy tudományos berkekben nyilván másképpen vélekedtek, mint a fejedelemtől támogatott nyilvános politikai pozícióban – a disszimuláció különféle formái tehát sem Alsted, sem pedig a Geleji Katona bemutatta, Kolozsvárt vitatkozó Bisterfeld esetében sem zárhatóak ki.

*A kolozsvári hitvita*⁵

I. Rákóczi György uralkodása idején többféle jelleget öltöttek a vallási viták. Fejedelmi-fejedelemasszonyi asztaltársaságban szívesen folytattak beszélgetéseket a vallásról, ennek számos nyoma maradt a korabeli dokumentumokban. Ezekből most csak egy

³ Vö. többek között HOTSON, *i. m.*, 133–135; UÓ., *Arianism and Millenarianism: The Link between Two Heresies from Servetus to Socimus = Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture: Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, ed. J. C. LAURSEN, R. H. POPKIN, Dordrecht–Boston–London, 2001, 9–35.

⁴ SZENTPÉTERI, *i. m.*, passim.

⁵ Itt szeretnénk megköszönni Keserű Gizellának a tanulmányhoz nyújtott tanácsait.

kevésbé ismertet idézünk, Örsi Zsigmond leírását. A katolikus Örsi követségbe érkezett 1643 tavaszán Esterházy Miklós nádortól, s gazdájának beszámolt arról, hogy az ifjú György herceg meghívta egy ebédre, ahol „az asztalnál velem igen bizalmasan beszélt, és a kálvinista vallásról disputált. Közben a katolikus vallást úgy becsmérelték, hogy az csak a fa imádása, én azonban tiltakoztam, hogy higgyék el, a katolikus vallás az igaz vallás”.⁶ Egy másik esetet, Lorántffy Zsuzsanna 1641-ben elhíresült könyvügyét már többször tárgyalta a szakirodalom: a fejedelemnő egy, a kolozsmonostori házában zajló református–katolikus párbeszédet – Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitáját – követően tette közzé a reformátusságot vallásában erősítő idézetgyűjteményét, melyet heves támadások értek katolikus oldalról.⁷ Ezek az asztali beszélgetéseken túlnő azonban egy olyan hitvita, mely 1641-ben zajlott Kolozsvárott a reformátusok és az unitáriusok között.⁸ Mielőtt magáról a disputáról szólnánk, ki kell térnünk röviden az előzményekre is.

Bethlen Gábor hatalomra kerülésével erőteljes, a református érdekeket erősítő fejedelmi valláspolitikát vette kezdetét, s intézkedéseit, törekvéseit utódja, I. Rákóczi György még inkább megerősítette és tovább folytatta. Az unitáriusok szabad vallásgyakorlatra vonatkozó jogait rendeletekben nyirbálták meg. Ennek legszembetűnőbb következménye az unitáriusok kolozsvári hegemóniájának megtörése volt.⁹ A református püspök megbízásából térítőik járták be Erdély tisztán unitáriusok lakta vidékeit.¹⁰

A politikai szándékot végigkísérte a „kálvinista irodalmi támadás” (Keserű Bálint),¹¹ azzal a céllal, hogy elméleti szinten is leszámoljanak az unitáriusokkal. Ennek megvalósításába Rákóczi egyháza és főiskolája vezető tisztségviselőit vonta be. A program tudatosságot sugall: Johann Heinrich Alsted *Prodromus religionis triumphantis* (Gyulafehé-

⁶ Örsi jelentése: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, X, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1884, 389: „bey der Tafel mit mir sehr confidenter discutirt, wie auch von dem calvinistischen Glauben disputiert undt weilien sie also dem catholischen Glauben detrahirt haben, das were alle sambt das Holtz anbeten, ich aber sagte, nein, sie sollen es kräftig glauben, das der catholische Glauben der rechte Glauben sey.”

⁷ HELTAI János, „Szent atyák öröme”: *Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitája*, Europa – Balcanica – Danubiana – Carpathica. *Annales Cultura – Historia – Philologia* 2/A(1995), 224–235.

⁸ Az RMNy 2103. jegyzetei szerint Geleji Katona István és „Johann Heinrich Bisterfeld az erdélyi szász evangélikus iskolamesterekkel” vitázott több napon át. A dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy a szász és magyar unitárius gyülekezetek elöljáróit hívták ki a reformátusok.

⁹ TÓTH György, *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*, Cluj-Kolozsvár, 1922, 41–48; GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, I, Kolozsvár, 1935, 62–68.

¹⁰ Vö. Geleji Katona István levele Rákóczi Györgyhez, Gyulafehérvár, 1640. szeptember 4. „Kegyelmes uram, Háromszéken, Árkoson, Köröspatakon, és Kálnokon kezdettek az ariánusok ugyan felesen religionkra térni, és immár alkalmas üdötől fogva praedikátorokat járatok be renndel közéjük, szaporodnak istennek hála, de a nagyobb rész felette igen fenekedik reájok, szidalmazták, káromolják, fenyegetik, s minden bosszúsággal illeték őket.” ÖTVÖS Ágoston, *Geleji Katona István élete és levelei I. Rákóczi Györgyhez*, Új Magyar Múzeum, 1859, 199–233, itt 204.

¹¹ Keserű Bálint ezt a terminust az 1638-at megelőző időszak szerzőire is használja (Milotai Nyilas István és Geleji Katona István), de kiterjeszhető, sőt, kiterjesztendő Alstedre és Bisterfeldre is. Vö. KESERŰ Bálint, *Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636)* = *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Bp., 2000, 107–124, itt 117–120.

vár, 1635–1641),¹² Johann Heinrich Bisterfeld *Mysterium Pietatis* (Leiden, 1639)¹³ és Geleji Katona István *Titkok titka* (Gyulafehérvár, 1645)¹⁴ című műveit a fejedelem kezdeményezte és rendelte meg, mint ahogy ezt mind a három mű előszava világosan jelzi. Alsted és Bisterfeld a herborni tiszta református környezet után izgalmas helyzetbe került Erdélyben. Az addig csak olvasmányokból ismert antitrinitarizmushoz kézzel fogható közelségbe jutottak. Azt, hogy ez kihívást jelentett számukra, több mozzanat is mutatja: például Alsted felvette az előadandó tárgyak közé Johann Völkel *De vera religione Libri Quinque* (Raków, 1630) című műve megcáfolását.¹⁵ Azt is tudjuk, hogy Alsted a *Prodrumus* kéziratát – éppen az előadások alapján – már 1633-ban elkészítette „az ortodoxok kérésére”, és csak a nyomdai gondok okozták a jó pár éves késést a kiadásban.¹⁶

A volt herborni professzorok, ha nem is baráti, de semmiképpen sem ellenséges viszonyt ápoltak az unitáriusokkal, ezt Bisterfeld szükségesnek látta megemlíteni könyve előszavában. Értelmes párbeszédet kezdeményeztek az általuk nagyra tartott képviselőkkel, bizton középük sorolhatjuk a kolozsvári szász lelkészt, Joachim Stegmannnt, aki ekkoriban adta át Bisterfeldéknek barátja, Johann Crell, a rakóvi nagy rendszerező új könyvét. Az unitárius körökben megcáfolhatatlannak tartott *De uno Deo Libri Duo* (Raków, 1631) kiveséséhez Bisterfeld a háborús események és diplomáciai tárgyalások miatt csak később, 1636 elején foghatott, s tíz hónap kellett neki a mű papírra vetéséhez.¹⁷ Míg Alsted terjedelemre is impozáns munkájával igen nagy feladat elé állította a fejedelmi nyomdát, addig Bisterfeld felmérte, hogy a nemzetközi közvéleményt is fontos megnyerniük, így külföldön adatta ki művét. Geleji Katona pedig valamivel később jelentkezett magyar nyelvű és hazai olvasókhöz szóló kötetével. E művek erdélyi viszonyokból fakadó sajátossága, hogy nem a hazai tollakból származó unitárius opuszok ellen, hanem a rakóvi szociniánusok által kiadott és az erdélyi közönséghez könnyen utat találó kortárs szerzők munkái ellen irányultak. Igaz, Bisterfeld folytatta a cáfolat írását,

¹² RMNy 1877.

¹³ RMK III, Pótlások 2, 6210.

¹⁴ RMNy 2103.

¹⁵ Bisterfeld Andreas Rivetusnak, Gyulafehérvár, 1631. december 8. (Leiden, Bibliothek der Rijksuniversiteit, BPL 285. I. f. 68): „D. Alstedius (qui vos officiose salutatur) orthodoxorum rogatu Volkelii et Crellii libros de Religione ante annum editos, ante bimestre projectione refutandos suscepit.” Említi még MIKLÓS Ödön, *Statorius János lengyel szociniánus lelkész levele Frank Ádám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból*, Keresztény Magvető, 1917, 68–84, itt 78–79; HOTSON, *Johann Heinrich Alsted, i. m.*, 132.

¹⁶ V. ECSEDY Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka*, OSZK Évkönyve, 1974–1975, 349–421, itt 366–368.

¹⁷ Johann Heinrich Bisterfeld, *Mysterium Pietatis*, Leiden, 1639 – RMK III, Pótlások 2, 6210. Praefatio: „Interea temporis hic de uno Deo Patre liber a Ioachimo Stegmanno, Crellii amico conjunctissimo, Claudiopoli, ubi etiam obiit, ad nos transmissus fuit. Quem cum diligenter percurrissem, animadverti in eo pleraq., si non omnia adversariorum contra Sacrosanctum Trinitatis mysterium argumenta ita esse congesta, ut illo refutato, magna ad Ecclesias nostras, praesertim Transylvanicas, utilitas redundantura esset. In primis cum ipsi adversarii haud obscure prae se ferrent, atque quidam ex ipsorum Magnatibus mihi in familiari colloquio non semel objicerent, librum hunc esse prorsus invictum, nullaque ratione refutari posse; utpote qui omnibus nostrorum hominum responsionibus abunde satisfecerit. In quo errore plerog. Etiam in Polonia ipsis addictos versari, a viris fide dignis accepti.”

és *Mysterium Pietatis Ostensum* címmel Enyedi György és Fausto Sozzini műveit vette nagyító alá.¹⁸ Műve nem jelent meg, de kézírata még felbukkant a 17. század végén Erdélyben, Michael Halicius könyvhagyatékában.¹⁹

Kanyarodjunk vissza szűkebben vett témánkhoz, az 1641-es kolozsvári hitvitához.²⁰ Ugyan több forrás is megerősíti megtörténtét, részletes(ebb) leírása csak Geleji Katona *Titkok titka* című művének előszavában található. Mint Keserű Bálint utalt már rá, a református munkák jelentősége nem elhanyagolható, ugyanis ebből az időszakból rendkívül kevés unitárius polémikus mű maradt fenn, így az unitáriusok tevékenysége szinte csak ezekből az elleniratokból olvasható ki.²¹ A *Titkok titka* klasszikus rekonstrukciós példa lehet arra nézve, hogy milyen helyzetbe került az unitárius egyház 1630–1640-es évekre. Geleji Katona szerint műve a disputának köszönhető létrejöttét, s a kezdeti rövid koncepciót a fejedelem parancsára dolgozta át, így keletkezett a testes és alapos református tanítás a szentháromságról.²² Legtöbbet használt és cáfolt forrása Enyedi György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* (Kolozsvár, 1598)²³ című műve, jobban mondva annak 1619-ben kiadott magyar fordítása (*Az ó és új testamentumbeli helyeknek [...] magyarázatjok*) Toroczkai Mátétól.²⁴

Már a helyszín kiválasztása is gyanakvást keltő: Kolozsvár – unitárius többségű központ, amit megroppantani igyekezett a fejedelmi akarat. A várost 1638-ban megalkuvásra kényszerítette Rákóczi, az addig tisztán unitárius városi vezetésbe református polgárok ékelődtek be, és a város négyévenként református bíró megválasztására kötelezte ma-

¹⁸ Uo. „Atque brevis quidem hinc potissimum profecta est, quod hunc nostrum librum tanquam Prodomi, cuius supra mentionem facimus, pedissequum haberi velimus, quodque aliud opus, quod Myterium pietatis ostensum vocamus, sub manibus habeamus, in quo orthodoxa de sacrosancta Trinitate sententia et fusiōne demonstratur, et pleniōsime nostra argumenta ab adversariorum, in primi Enjedini ac Socini exceptionibus, vindicantur.”

¹⁹ VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) Bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár*, Bp.–Szeged, 2003 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, VI), 75–76.

²⁰ Röviden, a felekezeti elfogultság minden jellemzőjével ismertette GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, I, Kolozsvár, 1935, 122–123.

²¹ KESERŰ Bálint, *i. m.*, 119.

²² GELEJI KATONA István, *Titkok titka*, Gyulafehérvár, 1645 – RMNy 2103. Ajanlo elő-beszéd az eretnek-segnek eredetiről, es terjedetiről, ****3r: „E’nek azért az én tsekély elmémnek foetuskájának conceptioja, fogontatása, a’ Kolos-vári synodusbol, és disputatiobol lött, születése pedig, és nevedése, Isten után, a’ Nagyságod Keresztyéni mind instigatiojabol, s’ mind liberalitasabol, bőv-költségéből, melly által ez világot látott, én tsak haszontalan eszköz voltam benne”; és egy másik idézet, ****2v: „Mivel pedig gyenge egészségemnek sem kedvezvén, a’ helyhez képest, a’ Predikaciot is ex Gen. 1. v. 26. a’ disputatio előtt, tsak meditatiojabol, és elméi conceptusbol magam töttem vala, onnan haza jövént azt le-jegyezgetém, mellyet Nagyságod megértvén tölem be-kérete, és meg-olvasgatván igen javalla, s’ kinyomtatattása felől kegyelmesen parantsola. En-is mind a’ Nagyságod kegyelmes annuentiajatom, s’ mind a’ materianak üdvösséges voltától indittatván, a’ munkához hozzá édesedém, és azon küvöl több locusokat-is meg-fejtegetni, s’ az ENYEDI fortélyos ellen-vetésitől meg-védeni, kezdék, mind a’dig s’ a’dig, hogy reménségem küvöl ilyen testes könyv nevedék belőle.” A kéziratot – ez már 1643-ra elkészült – a fejedelem is olvasta, és nyomtatásra javasolta, de Geleji Katona betegeskedése hátráltatta a megjelenését.

²³ RMNy 836.

²⁴ RMNy 1187.

gát.²⁵ Közben más formában is terjeszkedtek a reformátusok, a Farkas utcai templom újjáépítése teljes erővel folyt ezekben az években.²⁶ A disputa kereteit az első református bíróságállítás megünneplése és egy másik, az unitáriusok szempontjából szokatlan és udvariatlan esemény biztosította. Geleji Katona éppen akkorra és oda időzítette a reformátusok szokásos évi gyűlését. Se előtte, se utána hosszú ideig nem hívtak egybe református zsinatot Kolozsvárott.²⁷ A zsinat központi témáját a püspök jelölte meg „a szent irasbol az Isteni állatnak egységéről, és a nak személyjeinek haromságokról” címmel, s erre az alkalomra külön téziseket is szerzett, mely pár oldalas kiadvány valószínűleg megjelent a gyulafehérvári nyomdában.²⁸

Csak a zsinat megkezdése után vált világossá mindenkinek, hogy itt nem egyszerűen reformátusok beszélgetnek majd egymás közt kötetlenül, hanem Geleji Katona be akarja idéztetni az unitáriusokat is. A spontánnak álcázott akció mögül kiténtek a gondos előkészítés szálai. Hogy nyilvános vallási viták reformátusok és unitáriusok között már korábban is zajlottak, hogy ezek hagyománya az 1560-as évek vége, 1570-es évek eleje forrongó időszakára nyúlik vissza, s hogy Bethlen Gábor alatt ismét felelevenítették őket, Geleji Katona igencsak észben tartotta. A *Titkok titka* előszavában maga sorolta a kolozsvári disputát megelőző, s szerinte a reformátusok diadalát jelentő időpontokat és helyszíneket: 1568-ban Gyulafehérvár, 1569-ben Várad és 1617-ben ismét Gyulafehérvár.²⁹ Mi az, ami egységbe fogja e hitvitákat Geleji Katona sugallatában? A vita lefolytatói – azaz a keresztény tudós tanítók, a közönség – azaz a fejedelem és a rendek, végül az eszköz – azaz a „szent írásnak fegyvere”, mellyel az ellenfelet legyőzik.

Nos, Geleji Katona a zsinatba ágyazott hitvitát, melynek első napja június 10-re esett, négy naposra tervezte. A disputát kezdetben ő vezette, majd a segítőtársának nevezett Bisterfeld. Rákóczi György fejedelem a bíró szerepében osztotta az igazságot az ellenfeleknek („Istentől adatott bölts értelme szerént ugyan igazgatta-is”). A reformátusok nem

²⁵ EOE, X. kötet, *i. m.*, 152–155; GÁL, *i. m.*, 120–121.

²⁶ ENTZ Géza, *A Farkas utcai templom = A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*, Bp.–Kolozsvár, 1995, 7–38.

²⁷ BOD Péter, *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*, kiad. BUZOGÁNY Dezső, SÍPOS Gábor, Kolozsvár, 1999 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 3), 49.

²⁸ Vajon nem ennek a hitvitának (esetleg valamely korábbiak) a leírása lehet a Michael Halicius könyvjegyzékén szereplő tétel: *Disputatio de Trinitate inter Socinos et Reformatos Albae habita* negyedrészt alakban és a teológiai könyvek közé besorolva? Vö. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757: A Bethlen-család környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 202.

²⁹ GELEJI KATONA, *i. m.*, ***3r–v: „Noha ezekkel az ujjító Kettősökkel a’ vagy két egyenlőtlen Istenüekvel, a’ mi b. e. eleink, a Keresztýén tudos Tanítok egynéhányszor a’ szent írásnak fegyverével diadalmason harczoltanak, ugy mint az itt Gyula-Fejir-Varatt lött disputatioban 1568. esztendőben, a’ Váradiban an. 1569. mi is ugyan itt an. 1617. az üdvözült kegyelmes Urunk, és sok fő Uri rendek előtt, a Kolozsvári Nagy Scholai mestervel Tsanádi Pálval, köz helyen, a’ Kis templumban, hogy e minapi Kolosvarit (mellyről majd lészen szóv) ne is említsem...” Itt kell szólni Papp Balázs feltételezéséről, szerinte két hitvita is követte egymást, 1617-ben és 1618-ban, s erről Geleji Katona vagy megfeledkezett, vagy szándékosan eltorzította az eseményeket, pedig ez utóbbin személyesen is fellépett. Vö. PAPP Balázs, *Egy tizenhetedik századi református-unitárius hitvita dokumentumáról. Csanádi Pál: Pöröly*, Keresztény Magvető, 2002/2–3, 196–216, itt 202–203.

különösebben egyeztettek a koreográfiát a kihívottakkal, azt követelték az unitáriusoktól, hogy vezetőik álljanak ki velük szemben négy napon keresztül, napi két alkalommal, s itt adjuk át a szót Geleji Katonának:

„Ne láttatnánk pedig tsak vázakval, vagy árnyékunkval, a mint szollnak, harczolni, Nagyságod az ott valo ellenkező Tanitoknak, Püspöknek, Szász Papnak, és Schola Mestereknek kegyelmesen ki-izene, és őket a disputatoria hivatá. Az öregei néminemű mentségekvel élvén, (de tsak a nemakarás, a vagy nem-merés, volt az oka) magokat elvonák, hanem a Schola Mestereket küldék-elé, a kik is, két-napokon elé jövőn, többször őket, noha Nagyságod reajok elégvé izengete, s a magok rendin lévők által is őket inteté, elé-nem vehetők.”³⁰

Vagyis a tekintélyesebb, idősebb unitárius vezetők – mint Beke Dániel püspök és Adam Frank szász lelkész – tudatosan kivonták magukat a vitában való részvételből, és az iskolamestereiket küldték maguk helyett. A kolozsvári unitárius kollégium fasciculusa a rektort és a lektort említi vitapartnerekként, ez időben Dálnoki Nagy Mihály és Bohemus János töltötték be e tisztségeket,³¹ illetve az iskolában tanított még Radecius Mihály és Dálnoki Nagy Lőrinc.³² Ők egymást felváltva próbálták meg a lehetetlent: ellenséges környezetben és hangulatban, az ellenféltől szinte csak formális partnerként kezelve helyállni és kiállni vallásuk mellett. Kényszeredettséget jelzi, hogy Rákóczi-nak többször is élni kellett hatalmával, hogy egyáltalán megjelenjenek a színe előtt. A négy napra szánt református diadalmenet így csak kettőre sikeredett. A téziseket egyébként az unitáriusok is megkapták. A számukra rendkívül kedvezőtlen viszonyok közé helyezett vitát egyértelműen provokációnak tekintették, csakhogy egyáltalán nem voltak abban a helyzetben, hogy visszautasítsák, legalábbis ez szűrhető le egyetlen erről fennmaradt forrásukból, a kolozsvári kollégium feljegyzéseiből június 9-ről:

„illustrissimus Princeps a nobis salutatus est, contulit fl. 5. d. 1. Item aduersariorum synodus celebratur Claudiopoli. Thesibus[?] aliquot conscriptis nostrae religionis primarios ad opponendum provocant, clarissimus rector et lector sunt ingressi his, et sat laudabiliter se in opponendo gesserunt”³³ (Üdvözöltük a dicsőséges fejedelmet, aki öt florenust és egy dénárt ajándékozott nekünk. Ugyanekkor ellenfeleink zsinatot ültek Kolozsvárott. Néhány tézist írtak össze, és vallásunk előljáróit vitatásukra hívták ki, a rektor és a lektor úr el is mentek, és eléggé dicséretesen helyt álltak az opponensi tisztben.)

A nyilvánosságot a zsinatra érkező lelkészek, vagyis az erdélyi reformátusság színe-java képviselte, ők értő hallgatóként működhetek közre a püspökük által szervezett rendezvényen, melynek színvonalára a fejedelem ügyelt feleségével, kisebbik fiával, Zsigmonddal és fényes udvarnépével együttesen.³⁴ Egészen bizonyos, hogy jelentős tömeg

³⁰ GELEJI KATONA, *i. m.*, ****2r.

³¹ GÁL, *i. m.*, II, 399.

³² GÁL, *i. m.*, II, 520.

³³ *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum I. 1628–1648*, kiad. DOMÁNY-HÁZI Edít, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1997 (Fontes Rerum Scholasticarum, VII/1), 150.

³⁴ GELEJI KATONA, *i. m.*, ****: „Külső szabadságát is orthodoxa religionknak Nagyságod nem kevesvé promoveálá [...] Ott Isten jo-voltából vallásunkon lévő első Bírót érvén, én is Nagyságodnak, és Senior uraim-

szállta meg a helyszínt, melyet adatok híján csak annyira tudunk pontosítani, hogy zárt tér lehetett (a fejedelem „benn volt” és „kiizene”), esetleg a reformátusok iskolája vagy még inkább a Farkas utcai templom csarnoka, mely 1640-re a hajóboltozat kivételével elkészült.³⁵ Ez utóbbit indokolná, hogy egyházi szertartások közepette folyt a zsinat, hiszen feladatai közé tartozott az egyházi törvénykezésen kívül a lelkészek felavatása is (a fejedelem „az ordinationak szent ceremoniját gyönyörködve nézte”). A vita nyelvéről szintén feltételezésekre szorulunk. Geleji Katona a *Titkok titkát* magyarul írta, a református lelkészi és fejedelmi környezet szintén a magyar nyelvet sugallja, sőt, Bisterfeld addigra már jól megtanulhatott magyarul, ugyanakkor nem kizárható, hogy latin nyelven diskuráltak, főleg, ha a szász unitáriusokat is bevonták.

Legkevésbé a vitában valóban elhangzott érveket és ellenérveket állíthatjuk helyre, mert Geleji Katona csak néhány mondatban foglalkozott tartalmi vonatkozásokkal és saját, illetve Bisterfeld szerepével, így nem derül ki, hogy a *Titkok titkában* kimunkált trinitárius teológiai rendszer pontjain tényleg sorba mentek-e a felek. Amit sikerült a szövegből kifejtetni, hogy a vita irányítását egy idő után Bisterfeld vette át, akinek disputációs jártasságával, teológiai olvasottságával az iskolamesterek feltehetőleg nem vehették föl a versenyt.³⁶ A professzor az unitáriusokat éppen az erős oldaluknak számító bibliai filológiával hozta zavarba, ám az is látszik, hogy a kérdésfeltevések és állítások – a gyökeresen eltérő felfogás miatt – elsiklottak egymás mellett („olgy igen meg-szorongatta, fő-képpen BISTERFELDIUS uram (ki nékem e ben segítő társom volt) a nála lévő öt giráknyi talentum szerént, a szent írásból, őket, hogy magokat sokakból nem expedialhatták, hanem ingenue meg-vallották, hogy ők azokrol nem elmélkedtenek volt”). Úgy látszik azonban, hogy nem csupán közhelyszerű krisztológiai témák kerültek terítékre. A Krisztus istenségéről és küldetéséről szóló tézisek megvitatása mellett („Nagy részént mind azt vitaták, hogy a Christus az Isten tselekedetekben, ugy mint nevezet szerént, a Szent Léleknek küldettetésében, és a zal valo kereszteleésben, s egyebekben, az Atya mellett tsak eszközi ok légyen”) Geleji Katona egy félmondata fontos újdonságról árulkodik: „minden discursusok inkább tsak természeti ratiokból állott, mellyekre bővségesen meg felelvén, reájok ujjobb instantiakat nem találhattak, hanem tsak ugyan azon

nak tetszésekből, azon esztendőben, ugy mint an. 1641. ad. 10. Junii, generalis, a vagy, Provincialis, synodust oda convocalék, botsátván-ki disputatoria valo Theseseket a szent írásból az Isteni állatnak egységéről, és a nak személyjeinek haromságokrol, mellyet Nagyságod-is méltoságos LORANTFI SUSANNAval, a Christus Anya-szent-egy-házának kegyes Patronajával, és dajkájával, és kissebbik fiával, RAKOCI SIGMONDval, ő Nagyságokval, s fényes Udvara-népével, meg-tisztele, és kezdetitől fogva mind végeig, ugy mint negyed egész nap-estig, minden unalom nélkül napjában kétszer, sok terhes és szorgos dolgainak haladékjokval, benn volt, és a disputatiot nem tsak halgatta, hanem Istentől adatott bölts értelme szerént ugyan igazgatta-is, s az ordinationak szent ceremoniját gyönyörködve nézte.”

³⁵ ENTZ, *i. m.*, 18.

³⁶ Bisterfeld lehangzó győzelmének egyébként külföldön is híre kelt, vö. Johann Moriaen levele Johann Amos Comeniusnak, Amsterdam, 1641. október 10. = *Harlib Papers*, CD-ROM, Ann Arbor, Michigan, 1996, 37/90a: „H. Bisterfeldt bleibt diesen winter noch im Siebenburgen wie verleut so soll Er die antitrinitarios daselbsten zue zweyen malen publice vnd ihrer aigen bekandnus nach stumm gemacht haben.” (Bisterfeld úr ezen a télen még Erdélyben marad, ahogy hallottam, kétszer nyilvánosan és saját bevallásuk szerint is elnémította az antitrinitáriusokat.)

bakot nyuzták”. Az itt kivillanó terminus használata kézenfekvő is lehetne, hiszen a racionális vallási gondolkodás szemléletét közvetítő művek már elértek Erdélybe, képviselőik, a Bisterfeld által cáfolt Johann Crell és a pár hónapot Kolozsvárott lelkészkedő Joachim Stegmann szellemi hagyatéka ismert volt erdélyi unitárius körökben.³⁷ Kérdéses persze, hogy az erdélyi református püspök terminológiailag ezt a természetes ítélőképesség és értelem alapján ítélkező, modern filozófiai eszmékkel töltekező érvrendszert akarta-e itt megfogni. A hitvita mindkét fél részéről csalódással zárult, melyet Geleji Katona elfogult és diadalittas beszámolója sem tudott elleplezni: a reformátusok ellenfél híján túlságosan könnyű győzelemhez jutottak, az unitáriusok csendes szavai pedig szintén igen rezignáltan hangzanak.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy az 1640-es évek elején tovább folytatódott az unitáriusok elleni fellépéssorozat. Már a dézsi egyezség során összerosódtak a szombatosokra és az unitáriusokra vonatkozó rendelkezések,³⁸ és I. Rákóczi György, illetve Geleji Katona egyes kijelentései arra engednek következtetni, hogy radikális irányzatuk, a Dávid Ferencet követő nonadoránsok ellen hasonló törvényi keretek között szándékoztak eljárni, mint a zsidókkal.³⁹ A Geleji Katona vezérletével megvalósított erődemonstráció, a kiprovokált kolozsvári hitvita ennek egyik legfontosabb lépése volt. A korábbi évtizedek vitáihoz képest a funkció megváltozott: nem a hallgatóság megnyerése volt a tét, a közönségnek már nem a felek érveit és bizonyítékait kellett mérlegelnie. Nem egyenrangú partnerek léptek fel egymással szemben, hanem a hatalom által támogatott egyház készült megkérdőjelezni az unitárius közösség létjogosultságát. Az unitárius Kolozsvár felé közvetített üzenet egyértelmű: az antitrinitarizmus dogmarendszere megalapozatlan, gyenge és védhetetlen. A disputa célja, hogy látványosan alátámassza a fejedelmi egyházpolitika szigorodását, a küzdelem és a megszorító intézkedések folytatását, melyek következtében folyamatosan gyengült és elszigetelődött az unitárius egyház. Az

³⁷ Erről részletesebben vö. KESERŰ Gizella, *Andrzej Wiszowaty Religio Rationalisa és Erdély = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk ÖTVÖS Péter, BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Szeged, 1997, 243–252.

³⁸ A dézsi egyezséget megelőzte a kolozsvári könyvfoglalás 1638 májusában, ahol a fejedelem tisztviselői többségükben nonadorantista műveket és kéziratokat koboztak el, vö. DÁN Róbert, *Libros et fragmenta Judaicam professionem redolentes*, A MIOK Évkönyve, 1983–84, 82–94.

³⁹ Geleji Katona többször hivatkozik arra a *Titkok titkában*, hogy a Dávid-féle irányzat nem is tartozhatna a bevett vallások közé, mert Krisztust nem imádják Istenként, s ezért a híveket nem szabad vallásgyakorlat, hanem börtön illeti, mint annak idején Dávid Ferencet, vö. GELEJI KATONA, *i. m.*, ***3: „Tsak az Unitarius névvel is, mellyvel ők oly fennyen dítsekednek, magokat, hogy nem recepta religion legyenek, nyilván elarulják, mert a' kik a' Christust imádják, azok igazán nem Unitariusok, hanem Dualistak, vagy Binariusok, David Ferencz értelme szerént-is: tehát ők, ha igaz Unitariusok, a' Christust nem imádják, és ezen okon nem recepta religion vagynak, sem liberum exercitiumjok jure nem lehet, hanem David Ferenczvel azon egy sententia alatt vagynak: mert az az igaz, valóságos Unitaria religio, a' mellyért az holtig valo tömlőczre vetteték. Ha pedig a' Christust imádják, az Unitarius névtől vegyenek butsut, s' neveztessenek Dualistaknak, vagy Binariusoknak, Kettősöknek, a' vagy Kettőségeseknek, mivel két külön állatu egyenlőtlen Isteneket, nagyobbak, s' kissebbet imádnak.”

erdélyi református püspököknek jelentős szerepe volt az unitáriusokkal szembeni durva, lekezelő és türelmetlen bánásmód elterjesztésében a Rákóczi-kor Erdélyében,⁴⁰ emellett Alsted és Bisterfeld finom elméleti módszerei nem juthattak érvényre.

⁴⁰ Geleji Katona egy jellemző kiszólása Dávid Ferenc műveivel kapcsolatban, vö. GELEJI KATONA, *i. m.*, 1072: „Mélto volna tsak ezért az Istentelen káromkodásáért is, azt a lelkek mételyesítő dögletes könyvet minden-ünnen öszve-keresgettetni, és a Kolosvári plengér alatt egy rakásban hányatván, az hengérvél, mint ama garbonczás könyveket Efesusban Act 17.18. mindenek előtt meg-égettetni.” Hasonló passzusokat idéz Dán is Rákóczi leveleiből, vö. DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., 1987 (Humanizmus és Reformáció, 13), 302.